

אֲנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי

קובץ שירי הצלוב אל־חֶסֶן בֶּן מִנְצוֹר אל־חֵלֶאֱ

מהדורה דו־לשונית מנוקדת ערבית-עברית

אגודת האקדמאים

הסדרה לדת, לפילוסופיה, למיסטיקה ולתרבות האסלאם

העורך הראשי:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' בנימין אברהמוב
פרופ' מאיר מ' בר-אשר
פרופ' יוסף ינון-פנטון

אֲנִי אֶהְיֶה לְךָ וְאַהֲבֶה לְךָ אֲנִי

קובץ שירי הצלוב
אל-חסין בן מנצור אל-חלאג

מהדורה דו־לשונית מנוקדת ערבית-עברית

תרגם מערבית לעברית, הקדים מבואות והוסיף ביאורים
אבי אלקיים

הוצאת אֶדְרָא

Dîwân
Ḥusayn ibn Manṣūr al-Ḥallaj

Bilingual Arabic-Hebrew Edition
Translation, Introduction and Analysis

Avi Elqayam

עיצוב העטיפה: אבי אלקיים

נושא הציור:

תלייתו של אל-חלאג'. פרטים: שנת 1602, אללהבאד, הודו.

ידידי פרופ' מאיר מ' בר-אשר העירני בטובו כי ציור זה אינו משקף את העובדה שאל-חלאג' הומת בצליבה ולא בתלייה כפי שתיארו האמן ההודי. אל-חלאג' הרבה להדגיש את הדמיון בינו ובין ישוע, ואפשר שאף ראה בעצמו השתקפות של ישוע ואת צליבתו ראה כבבואה לצליבתו של ישוע. לפיכך ציור של מוות בתלייה מחטיא עניין מהותי בהבנת עולמו הפנימי של אל-חלאג' וכן את הדרמה של חייו ומותו. זאת ועוד, מוות בתלייה נחשב מוות בזוי מאין כמותו, מה שאין כן הצליבה, שמעמידה את אל-חלאג' בשורה אחת עם ישוע ומרוממתו אל על.

מסת"ב: 978-965-7773-43-7 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2023

Copyright 2023 by Idra Publishing ©

<Idra Press <IdraPublisher@gmail.com

/http://idra.org.il

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

דיוֹאן אֶל-חֵלָאֵג

מהדורה דו־לשונית מנוקדת ערבית-עברית מוקדשת לסבא רבא שלי

חכם נסים אלקאיים

מחדש היישוב היהודי בעזה

חכם נסים אלקאיים

(1950-1863)

Keine Ferne macht dich schwierig,
Kommst geflogen und gebannt,
Und zuletzt, des Lichts begierig,
Bist du Schmetterling verbrannt.

Und so lang du das nicht hast
Dieses: Stirb und werde!
Bist du nur ein trüber Gast
Auf der dunklen Erde.

Johann Wolfgang von Goethe

שׁוּם מְרַחֵק לָךְ מִבְּשׂוּל
בְּלֶךְ קֶסֶם, אֶתָּה עַף
וּבִסּוּף, שׁוֹאֵף אֶל אוֹר,
בְּפִרְפּוּר אֶתָּה נִשְׂרָף.

וְכָל עוֹד פֶּה לֹא אִמְצָת
אֶת הַמּוֹתֵי־הַתְּהוֹה!
רַק אוֹרֵחַ עִגּוּם אֶתָּה
עַל הַבְּדוּר הָאֵפֶל הַזֶּה.

יוהאן וולפגנג פון גתה
מגרמנית: שלמה טנאי

תוכן העניינים

דברי פתיחה..... 15

שלמי תודה..... 17

שער ראשון:

אֶקְדָּמוֹת מְלִין

[א]. הרגוני, הוי רעי הנאָמנים, כי בהריגתי חיי | התשוקה למוות..... 21

[ב]. אני האַמַּת | ההפיקה לאלוה..... 26

[ג]. אני אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי | אהבה עזה..... 33

[ד]. הנני הנני, סודי וכן שיחי | החוויה האינטימית..... 37

[ה]. שְׁלֵמוֹת הָאוֹהָבִים כְּפִירָה | נומיזם, אנטינומיזם ואולִּטְרָאנומיזם..... 42

[ו]. נוכחותי בְּהַעֲלָמוֹתִי | מיסטיקה פרדוקסלית..... 50

[ז]. האתה זה או אני? | בלבול ומבוכה..... 54

[ח]. בְּדַת הַצֶּלֶב יֵהָא מוֹתִי | העלייה על הצלב..... 56

שער שני:

דִּיוָאן אֶל־חֵלְאָג

דֶּרֶךְ הַלֵּב

[1]. דֶּרֶךְ הַלֵּב..... 78

[2]. העולם הזה מֵהַתֵּל בִּי..... 79

[3]. ים החֲטָאִים..... 80

[4]*. קָרוֹב וְרָחוֹק..... 81

[5]. מֵאִיזוֹ אֲדָמָה נַעֲדֶרֶת..... 82

[6]. הַתְּנַאֲי לְתַבּוּנַת הַלֵּב..... 83

[7]*. אֶל תִּקְנָא בְּכָלֵב..... 84

[8]. עֲצַת הַשָּׁכֵל..... 85

[9]*. הַגִּזְרָה הַקְּדוּמָה..... 86

87.....	כפִּילִיּוֹת.....	[10].
89.....	עֵין הַלֵּב.....	[11]*.
90.....	מְקוֹמָךְ בְּלִבִּי.....	[12].
91.....	מַעֲמָסֶת הַלֵּב.....	[13].
92.....	אַתָּה זֹרֵם בְּחֻדְרֵי לִבִּי.....	[14].
93.....	כָּלִי בָךְ לִבְבוֹת הַקּוֹרְאִים אֵלַיךְ.....	[15].
94.....	הָאֲחוּד הַעֲדְרוּתָם וְהַפְּרוּד נוֹכְחוּתָם.....	[16].
95.....	עָנִי וְסִגְפָּנוּת.....	[17].
96.....	נִסְתָּר נוֹכַח.....	[18].
97.....	שִׁכְרוֹן וּפְכָחוֹן.....	[19].
98.....	גְּלוּי הַסּוּד.....	[20].
99.....	הַתְּאַרְחַת בְּבֵית אוֹיְבִי.....	[21].
100.....	אֲנִי מְנַהֵל עֲנִיָּגִים.....	[22].
101.....	גִּיף מְקַדֵּשׁ.....	[23].

הַפְּעָמוֹת

104.....	הָאֲתָה זֶה אוֹ אֲנִי.....	[24].
105.....	נִפְלְאוּ מִמֶּנִּי אַתָּה וְאֲנִי.....	[25].
106.....	הַסֶּרֶת הַצַּעֲיָף.....	[26].
107.....	סוּד סוּדִי.....	[27].
108.....	נִשְׁמָתִי נִשְׁמָתוֹ.....	[28].
109.....	נַעֲלַמְתִּי בַּהַפְּעָמוֹת.....	[29].
110.....	אֲנִי אַתָּה.....	[30].
111.....	כָּלִיתַנִּי מִכָּלִי.....	[31].
112.....	יִשְׁתַּבַּח שְׁמֶךָ וְיִשְׁתַּבַּח שְׁמִי.....	[32].
113.....	הֵיִיתִי וְלֹא הֵיִיתִי.....	[33].
114.....	אֲמַתְיָךְ בְּצַפּוֹן לִבִּי.....	[34].
115.....	רוּחוֹת נִמְסְכוֹת.....	[35].
116.....	אַתָּה אֲנִי.....	[36].
117.....	שַׁעֲשׁוּעֵי אַחָדוֹת.....	[37].
118.....	הָאֲבָדָן בַּהַפְּעָמוֹת, אֲבָדָן.....	[38].

הַתְּגָלוֹת

120.....	כָּלִיל הַיָּפִי.....	[39].
121.....	הַתְּגָלוֹת הָאֲנוּשִׁיּוֹת.....	[40].

122.....	אֲנוּשִׁיּוֹתַי בְּבְרִיאָה.	[41].
123.....	צַעֲיֶיךָ הַלֵּב.	[42]*.
124.....	הַהֲתַגְלוֹת בְּסִנָּה.	[43]*.
125.....	גְּמַחַת הַלֵּב.	[44].
126.....	מִבְטִים.	[45].
127.....	עֵין הַשֶּׁכֶּל.	[46].

הָאֵמֶת

130.....	אֲנִי הָאֵמֶת.	[47].
131.....	הַפְּעָמִיּוֹת וּמִצָּבִים.	[48].
132.....	דְּבוּר מֵהָאֵמֶת.	[49].
133.....	הַהִבְלָעוֹת בַּמַּמָּשׁוֹת הָאֵמֶתִית.	[50].
134.....	סוּד הַסּוּדוֹת.	[51].
135.....	הָאֵמֶת הַתְּמִיר אוֹתִי.	[52].
136.....	הָאֵמֶת מוֹרָה נִבְעָרִים.	[53].
137.....	הַפְּצַעַת הָאֵמֶת.	[54].
138.....	בְּאוֹר הָאֵמֶת.	[55].
139.....	רִזִּי הָאֵמֶת.	[56].
140.....	מִצִּיאוֹת הָאֵמֶת.	[57].
141.....	הוּא בְּחֶרְנִי.	[58].

אֲמוּנָה וּכְפִירָה

144.....	כְּפָרְתִּי.	[59].
145.....	שְׁלֵמוֹת הָאוֹהֲבִים כְּפִירָה.	[60].
146.....	אֵל תִּבְקֶשׁ דָּת לְאָדָם.	[61].
147.....	הַתֵּרֶת רָסָן.	[62].
148.....	אַתָּה דָּתִי וְעוֹלָמִי.	[63]*.

סְתֵרִי אוֹתִיּוֹת

150.....	שֵׁם וּמִשְׁמָעוֹת.	[64].
151.....	בְּלִבִּי שְׁמוֹת מִמֶּךָ.	[65].
152.....	אַרְבַּע אוֹתִיּוֹת.	[66].
153.....	שְׁלֹשׁ אוֹתִיּוֹת לֹלֵא נְקוּד וּשְׁתֵּים עִם נְקוּד.	[67].
154.....	רָמָז וּמִבְע.	[68].
156.....	הַ"מֶם" וְהַ"עִין".	[69].

157.....	שֶׁשָׁה עֲצוּרִים.	[70].
158.....	ה"לִמָּד" וְה"אֶלֶף".	[71].
159.....	מִלִּים לֹלֵא נִקּוּד.	[72].
160.....	הַסְתַּרְנוּ מִצּוּרוֹת הָרֵאִיָּה.	[73].

אַהֲבָה עֹזָה

162.....	אֲנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי.	[74].
163.....	רֵאִיתִי אֶהוּבִי בְּעֵין לִבִּי.	[75].
165.....	שֶׁגִּעוּנִי לָךְ קִדּוּשׁ.	[76].
166.....	לְצוּף בַּיָּם הָאֶהָבָה.	[77].
167.....	סוּד גָּלוּי.	[78].
168.....	מִרְפָּא הָאֶהָבָה.	[79]*.
169.....	אָרֶס לְשׁוֹנוֹת נְחָשִׁים.	[80].
170.....	חֶק הָאוֹהֲבִים.	[81].
171.....	מִכְתָּב מִלֵּב טְרוּף אֶהָבָה.	[82]*.
175.....	עֵנֶשׁ הִיָּהִירוֹת.	[83].
176.....	אֶהָבְתָּךְ מִמִּלֵּאת לִבִּי.	[84]*.
177.....	תִּשְׁוֹקֵתִי אֵלֶיךָ.	[85].
178.....	שְׁמֵשׁ הַלִּבָּבוֹת.	[86].
179.....	אֶחָוִיד הָאוֹהֲבִים.	[87].
180.....	בְּכָל הַכוּוֹנִים.	[88].
181.....	מִצְאֵתֶיךָ בַּמַּדְעִים.	[89].
182.....	כְּסוּפִים.	[90].
183.....	הַשְּׁגָחַת עָלַי וְגוֹנֵנֶת.	[91].
184.....	חוּט הָאֶהָבָה.	[92].
185.....	הַרוּג מֵאֶהָבָה.	[93]*.
186.....	אֶתָּה נִקְדַּת מִבְּטִי.	[94].
187.....	הָאֶהָבָה חֲתָמָה אוֹתוֹ בְּלִבִּי.	[95].
188.....	כְּתִבְתִּי לֹלֵא מִכְתָּב.	[96].
189.....	מָה שֶׁתֹּאחֲבֵה אֶחָב.	[97].
190.....	רַע לְשִׁתְיָה.	[98].

אֵינְטִימִיּוֹת

192.....	קִרְבְּתָךְ בְּרַחוּקָה.	[99].
193.....	מִשְׁתַּוְּקָק כָּלִי לְכָל כָּלִי.	[100].

194.....	בְּכָל־הַחַיִּים.	[101].
195.....	הֵיכָן תִּסְתַּתֵּר	[102].
196.....	עֵינֵי הַלֵּב	[103].
197.....	הַלֵּב קָשׁוּב אֵלָיךְ.	[104].
199.....	אַתָּה הַמְטְרִיפֵנִי	[105].
200.....	הַזְכַּרְתִּיךָ מִתּוֹךְ רִצּוֹן שִׁיְהָרוּנִי.	[106].
201.....	הַזְכַּרְתוּ הַזְכַּרְתִּי	[107].
202.....	סָגַפְן בַּעַל תְּשׁוּקָה	[108].
203.....	דַּת הָאוֹהֲבִים וְדַת הָאֲנָשִׁים	[109]*.
204.....	דֶּרֶךְ הַשְּׁלִילָה	[110].
205.....	כְּשִׁסּוּדִי וְסוּדָךְ נִפְגָּשִׁים בְּצִפּוֹן לִבִּי.	[111].
206.....	קִיּוּמוֹ בִּי וְקִיּוּמִי בּוֹ	[112].

נְטִישָׁה

208.....	נְטִישָׁה	[113].
209.....	אַהוּבִי, אֶחָדֵנִי בְּאַחוּד	[114].
210.....	סוּסֵי הַפֶּרִיד	[115].
211.....	הַקֶּרֶבָה וְהַרְחֹק חַד הֵם	[116].
212.....	נִעְלַמְתָּ, לֹא נִעְלַמְתָּ.	[117].
213.....	כְּלִיּוֹתֵי נוֹשָׁאֵת חִלְקִיּוֹתֵי	[118].
214.....	הַשִּׁיבוּ לִי לִבִּי	[119].
215.....	הַעֲצֵב בְּדָם לִבִּי	[120].
216.....	חֲזַקְנִי מִהַחֲלִי	[121].
217.....	עֲזֹר לִי	[122].
218.....	קִינָה עַל מוֹת	[123]*.

קֶרֶבֶן

220.....	בְּדַת הַצֶּלֶב יִהְיֶה מוֹתִי	[124].
221.....	אֲנִי מִקְרִיב לִבִּי וְדָמִי	[125]*.
222.....	שֶׁהִיד אֲנֹכִי	[126].
223.....	הַיֵּשׁ דִּיר בְּבֵית	[127]*.
224.....	שְׁבוּעַת הָאוֹהֲבִים	[128].
225.....	הָאֱהָבָה הַסּוּדִית	[129].
226.....	מָוֶת אֲלִים	[130].
227.....	דָּם הָאוֹהֲבִים	[131]*.

228.....	עֲנִישָׁה	*[132]
229.....	חֲבֵרֵי לְמִשְׁתָּה	*[133]
230.....	קִדְשֵׁת הָאֶהֱבָה	[134]
231.....	הַרְגוֹנֵי הָרוֹג	[135]

שַׁעַר שְׁלִישִׁי:

בְּאוּרֵי הַשִּׁירִים

235.....	לדרכי הביאור של השירים.	[א]
240.....	חילופי הנוסח של השירים וקביעת מיהות מחברם.	[ב]
242.....	סדר השירים	[ג]
244.....	שירי אל-חלאג' בגניזות קהיר.	[ד]
247.....	ביאורי השירים	[ה]

נספחים

375.....	השוואה בין המהדורות הביקורתיות של דיוואן אל-חלאג'.	[א]
380.....	סדר השירים לפי העיצור החורז על-פי סדר האלפא ביתא הערבי.	[ב]
391.....	תקבולות בין השירים בדיוואן אל-חלאג' ובין השירים בחיבור אל־טַוּאסִין	[ג]
392.....	תקבולות בין השירים בדיוואן אל-חלאג' ובין השירים בחיבור אַחְבַּאֵר אל-חלאג'	[ד]
394.....	שירי אל-חלאג' בגניזות קהיר.	[ה]
395.....	ביבליוגרפיה	
409.....	מפתח העניינים	
411.....	מפתח השמות	

דברי פתיחה

בספר זה אני מציע מהדורה דו־לשונית מנוקדת, מקור מול תרגום, בשפת המקור, בשפה הערבית, ובתרגום לעברית בת־זמננו של **דיוואן אל־חלאג**, אסופה נדירה של שירה דתית מיסטית מהפכנית שאינה כבולה בעבותות שירה מיושנת, פרי יצירתו של הצלוב **חסין בן מנצור אל־חלאג** (מ' 922/309), אחד מענקי הרוח בתולדות המיסטיקה במין האנושי, הנושא מחשבות מקוריות וגאוניות על מהות הקיום האנושי ועל מצבו הנשגב והטראגי בה בעת של המפגש המיסטי של האוהב עם אהובו, ובכך לתרום תרומה חשובה להתודעות מעמיקה ומרתקת של הקוראים הערבים והעברים לתולדות השירה המיסטית ולהרחבת היריעה של סוגיה, להעמקתה של הרוחניות הישראלית בכלל, להתחדשותו ולהתגוונותו של הזרם הצופי המוסלמי והיהודי בארץ הקודש בפרט.

אל־חלאג היה כנראה המשורר הצופי האהוב ביותר בקרב היהודים הרבנים בקהילות היהודיות בארצות האסלאם בימי הביניים ובראשית העת החדשה. כך עולה בין היתר מממצאי גניזות קהיר. ר' דוד השני בן יהושע מימוני (מ' 1415) דור שישי לרמב"ם, למשל, מצטט שלושה משיריו בספרו **אלמךשד אלי אלתפרד ואלמפרד אלי אלתגרד** (מורה הפרישות ומדריך הפשיטות).

אך גם היהודים הקראים נתנו דעתם עליו, כך עולה מאוסף הגניזה של פירקוביץ', המצוי בספרייה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג. היו שסלדו ממנו, כגון התאולוג הקראי המפורסם, בן המאה ה־11, ישועה בן יהודה (=אבו אלפרג פֶּרְקָאן אֶבְן אַסַד) בחיבורו **כתאב אלתוריה** (=ספר ההסתרה), אך גם נתגלה באוצרותיהם בערבית־יהודית אחד החיבורים החשובים של אל־חלאג **כתאב אל־צִיְהוּר פִּי נֶקֶץ' אל־דְהוּר** (=אפלת הצל: על הרס הזמנים), שהועתק בידי סופר קראי כנראה מהמאה ה־13.

בזמנים החדשים היה זה מרטין בובר (מ' 1965) הראשון ששיבץ משירי אל־חלאג בספרו **וידויים אקסטטיים** (*Ekstatische Konfessionen: Rezensionen*, Eugen Diederichs (Verlag, 1909). אם כי בובר עצמו לא תרגם ישירות מערבית לגרמנית אלא נעזר באנתולוגיה הגרמנית שערך אוגוסט ת'ולוק בספרו **אוסף פרחים מהמיסטיקה המזרחית** (August Tholuck, *Blüthensammlung aus der Morgenländischen Mystik*, Berlin 1825); ואולם דומה כי מאז ועד עתה כמעט ונשתכח אל־חלאג מלב, ולמרבה הצער **דיוואן אל־חלאג** לא תורגם עד כה לעברית במלואו, אלא זעיר שם וזעיר שם. שרה סבירי, למשל, תרגמה בספרה **החשוב הסופים, אנתולוגיה** (תל אביב, 2008) שישה משיריו. את החסר הזה באתי למלא בספרי זה.

שלמי תודה

אני מבקש להודות מקרב לב למוריי ולחבריי היקרים שליוו אותי במחקר זה בעידוד, בעצה ובביקורת בונה: פרופ' בנימין אברהמוב, המחלקה לשפה וספרות ערבית, אוניברסיטת בר-אילן. פרופ' מאיר מ' בר-אשר, החוג לשפה וספרות ערבית, האוניברסיטה העברית; ד"ר טארק רגב, ראש המגמה לשפה וספרות ערבית, מכללת קיי בבאר שבע; ד"ר פתחי אחמד, חוקר עצמאי. תודה מיוחדת אני חב לפרופ' ראובן שניר, החוג לשפה וספרות ערבית, אוניברסיטת חיפה, על קריאתו הבוחנת והקפדנית את הנוסח הסופי של התרגום. ואחתום בתודה לתלמידתי, עוזרת המחקר שלי, רחל פרליבטר. תבוא על כולם ברכת שמים.

[א]. הרגוני, הוי רעי הנאמנים, פי בהריגתי חיי | התשוקה למוות

הצלב אבו אל-מעית חסין בן מנצור בן מחמא אל-ביצאוי אל-נאסטי אל-חלאג (858-922) הוא פצע מדמם בלב האנושות, משורר מקולל, קדוש מעונה, מגנן המשוגע אחר לילא אהובתו, בעל הייסורים שהועלה על הגרדום, בעיר בגדד, בבאב אל-טאק, בכיכר עבסייה, והוצא להורג באכזריות, חמה ושטף אף.¹

היה זה עם עלות השחר, ביום 26 למרץ 922, כאשר באו גיסותיו של מפקד המשטרה להוציא את אל-חלאג מתאו. הנידון למוות הובל דרך שטח פתוח שבו נאסף המון רב וספג ממנו מלקות נמרצות. לאחר מכן גדמו את כפות ידיו וכפות רגליו, והניפו אותו על מעין צלב כדי שההמון הרב שהסתופף בכיכר יוכל לחזות במחזה המזווע. גופו הקטוע הוצג לראווה כל היום וכל הלילה, ורק בבוקר המחרת, בהיותו חי עדיין, הורד מהגרדום ונגאל מייסוריו. ראשו נכרת, גופתו נשרפה, והאפר פוזר לארבע רוחות השמים ממרומי הצריח של המסגד. מספרים שאפילו הדם שניגר מפצעיו הואיל להעיד לטובתו, והתווה על הקרקע את צורת שמו של אֶלְלָה שמונים וארבע פעמים, כמספרם של העדים שחתמו על גזר דין-מוות. הוי, קול דמי אל-חלאג זועקים מן האדמה בנהי ואנחה, בצער ויגון, מאז ועד עולם, וצליליו קורעי הלב את נימי נפשנו הם קורעים.

גופתו של אל-חלאג נשרפה והלהבה דעכה
צופי אחד הגיע אל מקום הבערה
ובעת שפור את האפר עם חבריו אמר
לאן הזעקה היא אני האמת נעלמה עתה
כל מה שזעקת, כל מה שראית וכל שידעת
לא היה אלא הקדמה למה שעבשו אמת נקרא
המהות חיה עולה מעלה ללא מורא
עולה מתוך ההרס עולה ותעלה
כל הצללים הופכים לאין
בתוך אורו האחד הקבוע תמיד
האור של שמש האמת הנצחית²

הדיוואן הוא אל-חלאג כפי שהוא נראה בעיני עצמו מבעד לקלידוסקופ של מצביו המיסטיים, יוקד באש אהבתו עד כלות, עד טירוף, עד שיגעון, נופל למחוזות האימה והפלצות, לעומקים של כאב, ייסורים, ימים אפלים של נטישה, עזיבה ואבדן. מסע חייו של אל-חלאג הוא כרוניקה

1 על משפטו של אל-חלאג ראו Carl W. Ernst, *Words of Ecstasy in Sufism*, Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed, 1994, pp. 92-110.

2 פריד אל-דין עטאר, *אסיפת הציפורים*, מאנגלית: יובל שילוח, מהדורה אלקטרונית.

של מוות ידוע מראש. לא תיתכן כל אפשרות אחרת לנסות למלט את נתיב חייו הטראגי של המאהב הנצחי מלעלות על הצלב כקרבת עולה. אהבתו השיגעונית לאלוהיו, חייו המיסטיים, הרדיקליים, החתרניים, המהפכניים, הפוליטיים, החברתיים חסרי הפשרות, כל אלו הובילו אותו באופן דטרמיניסטי אל הצלב.

חֲבִירִי לְמִשְׁתָּה חֵף	نَدِيمِي غَيْرَ مَنسُوبٍ
מִכָּל דְּבַר עֲשֶׂק	إِلَى شَيْءٍ مِنَ الْخَيْفِ
קְרָאנִי וּבְרַכְנִי לְשָׁלוֹם	دَعَانِي ثُمَّ حَيَّانِي
בְּמַעֲשֵׂה הַמְּאֹרָח בְּאוֹרָח	كَفَعَلِ الضَّيْفِ بِالضَّيْفِ
בְּשִׁשְׁבֵּב הַגִּבִּיעַ מִיָּד לְיָד	فَلَهَا دَارَتِ الْكَأْسُ
קְרָא לְהָבִיא אֶת שְׂטִיחַ הָעוֹר וְהַחֲרֹב	دَعَا بِالنَّطَعِ وَالسَّيْفِ
כִּךְ עוֹלָה לְמִי שְׂשׂוֹתָה יֵין	كَذَا مَنْ يَشْرَبُ الرَّاحَ
בְּמַחְצֵת הַדְּרוֹקוֹן בְּעֵצוֹמוֹ שֶׁל הַקִּיץ	مَعَ التَّيْنِ فِي الصَّيْفِ ³

מהלך זה אינו משקף רק את תודעתו העצמית של אל-חלאג' על חייו שלו עצמו אלא גם של אלו בסביבתו הקרובה שסלדו ממנו. המורה הצופי הדגול מְחַמַּד אָבּוּ אֶל-קַאסִם אֶל-גִּנִּיד (מ' 910),⁴ מרא דאתרא של האסכולה הצופית הבגדדית, שלא אבה לקבלו לתלמידו, ראה את הנולד באמרו לו, באחת השיחות הקשות ורוויות המתח שקיים עמו, 'לא יעבור זמן רב בטרם תהפוך את הגרדום לאדום'. אֶרְאֵה הָשִׁיב לוֹ אֶל-חֵלְאֵג' בִּסְרָקוֹם הָאוֹפִינִי לוֹ 'ביום שבו אהפוך את הגרדום לאדום תעטה אתה את בגדי אנשי ההלכה'.⁵

פרנץ רוזנצווייג (מ' 1929) פותח את ספרו *Der Stern der Erlösung* (=כוכב הגאולה) במשפט: *VOM TODE, von der Furcht des Todes, hebt alles Erkennen des All an*.

3 לקמן שיר 133.

4 לדמותו ראו Junayd ibn Muḥammad, Abū al-Qāsim, *The Life, Personality and Writings of Al-Junayd; A Study of a Third/Ninth Century Mystic*, Trans. by 'Alī Ḥassan 'Abd al-Qādir, London: Luzac 1962; Alexander D. Knysh, *Islamic Mysticism: A Short History*, Leiden: Brill 2010, pp. 52-55; על איגרותיו וכתביו הצופיים ראו 'שפא' חִידֵר, 'רִסְאָל אֶל-קַאסִם אֶל-גִּנִּיד בֶּן מַחְמַד וּמְכַתְּבָתָהּ אֶל-צוֹפִיָּה' (=איגרות אלקאסם אל-גניד בן מחמד וכתביו הצופיים), עבודת תזה, אוניברסיטת חיפה, 2021.
5 Farīd al-Dīn 'Aṭṭār, *Tadhkirat Al-Auliya*, pp. 214-215; וראו את נוסח השיחה ביניהם שמביא אל-סלמי באיגרתו 'רִסְאָלָה פִּי מַעֲרֶפֶת אֵלָלָה' (=איגרת על תבונת הלב את האלוה), מהדורת מְחַמַּד סוּרִי, בתוך: מְגֻמּוּעָה אַתֵּר אָבּוּ עֲבָד אֶל-רִחְמָאן אֶל-סֻלַּמִּי (=אוסף כתבי אבו עבד אל-רחמן אל-סלמי), טהראן 2009, עמ' 358. Brennan Jeffrey Robinson, "I am the Truth": *Finding a Critique of Sufism from Three Accounts of AL-Hallaj's Utterance*, Thesis, Department of Religion, The Florida State University, 2017, pp. 11-21.

(=מן המוות, מאימת המוות, מתחילה כל הכרת המכלול).⁶ כך הדבר גם ביחס לאל-חלאג. יש להתבונן בתשוקתו הגדולה למוות כדי ללמוד מתוכה את סוד מסע חייו ומשמעות כתיבתו הפואטית. וכה שורר:

הָרְגוּנִי, הוּי רַעֵי הַנְּאֻמִּים	أَقْتُلُونِي يَا ثِقَاتِي
כִּי בִהְרִיגָתִי חַיִּי	إِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتِي
מוֹתִי בַחַיִּי	وَمَاتِي فِي حَيَاتِي
חַיִּי בְּמוֹתִי	وَحَيَاتِي فِي מָתִי
מַחִיקַת מֵהוּתִי	أَنَا عِنْدِي مَحُو ذَاتِي
הַנְּאֻצֶּלֶת בְּשִׁבְחִי	مِنْ أَجْلِ الْمَكْرَمَاتِ
הַשְּׁאֵרוּתִי עִם תְּכוֹנוֹתִי	وَبَقَائِي فِي صِفَاتِي
הַנִּתְעַבּוֹת בְּפִשְׁעֵי	مِنْ قَبِيحِ السَّيِّئَاتِ
נִשְׁמָתִי קֶצֶה בַחַיִּי	سَمَتْ رُوحِي حَيَاتِي
בְּשִׂרְדִים בְּלוּיִים	فِي الرُّسُومِ الْبَالِيَاتِ
הָרְגוּנִי הָרֵג, שִׁרְפוּ	فَأَقْتُلُونِي وَاحْرِقُونِي
עֲצָמוֹתִי בְּנוֹת הַחֲלוּף	بِعِظَامِي الْفَانِيَاتِ
פְּזוּרֵי אֶפְרִי	ثُمَّ مَرُّوا بِرُفَاتِي
בְּקִבְרוֹת חֲרִבִּים	فِي الْقُبُورِ الدَّارِسَاتِ
אֲזִי תִמְצָאוּ סוֹד אוֹהְבִי	تَجِدُوا سِرَّ حَبِيبِي
טָמוֹן בְּתוֹךְ שְׂרִידֵי	فِي طَوَايَا الْبَاقِيَاتِ ⁷

התשוקה אל המוות מכוננת את מסע חייו של אל-חלאג ואת כתיבתו הפואטית. שני כוחות פועלים בעולמו האקזיסטנציאלי של אל-חלאג, האחד מבטא מיסטיקה חוץ עולמית, הערגה אל הטרנסצנדנטי והכילון בו; האחר מיסטיקה תוך עולמית, הנכחת האימננטי בחיים כאן ועכשיו. ביסוד החתירה הקיצונית שלו להתכלות בטרנסצנדנטי מונחת 'מיסטיקה שוללת', הרואה

6 פרנץ רוזנצווייג, כוכב הגאולה, תרגום י' עמיר, ירושלים תשט"ו, עמ' 45. עוד ראו חגי דגן, ממוות לגאולה: תפישת הגאולה כפתרון לבעיית הפחד מהמוות אצל פרנץ רוזנצווייג, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 1998.

7 לקמן שיר 135. את שני הבתים הראשונים אמר קודם צליבתו, ראו Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, vol. 1, p. 600.

בחיים מרחב שלילי מכוח עצמם. האהבה העזה לאהובו האלוהי גורמת לו להתכלות מבפנים בגוף ובנפש בתהליך של בערה פנימית שסופה כיליון מוחלט באהוב. ואילו ביסוד תפיסתו האימננטית מונחת 'מיסטיקה מחייבת', המאשרת את החיים בעולם הזה כמות שהוא. הוא בלבד מקנה את המגע עם האלוהי, הגואל את היחיד ואת היסוד האלוהי השוכן בעולם.⁸ אם כן, התשוקה אל המוות מכוננת אצל אל-חלאג' לא רק את המיסטיקה השוללת אלא באופן פרדוקסלי גם את המיסטיקה המחייבת.

Stirb und werde! | מוֹתִי־הַתְּהוֹה! יוהאן וולפגנג פון גֶתה (מ' 1832), שהושפע מהמשל של אל-חלאג' על המנורה ועש הלילה בספרו אל-טִוּאִסִין⁹ באמצעות השירה הפרסית,¹⁰ מציע בשירו לקורא הצעה המכילה בתוכה את הרעיון של מוות ולידה מחדש במישורי קיום מתגברים והולכים. וכה שורר:

Und so lang du das nicht hast	וְכָל עוֹד פֶּה לֹא אִמְצָת
Dieses: Stirb und werde!	אֶת הַמוֹתִי־הַתְּהוֹה!
Bist du nur ein trüber Gast	רַק אוֹרַחַ עָגוּם אַתָּה
Auf der dunklen Erde.	עַל הַכְּדוּר הָאֲפֵל הַזֶּה. ¹¹

ב'מיסטיקה המחייבת' אין מדובר ביצר המוות של התנטוס הפרוידיאני אלא בתשוקה למוות המחיה את טירוף הקיום – המוות אשר חי חיים אנושיים. ואולי זה מה שעומד ביסוד האידאל הצופי: מוֹתוּא קֵבֶל אֲנִי מוֹתוּא – עַלֵיכֶם לְמוֹת לְפָנַי שְׁאֵתֶם מֵתִים. התשוקה למוות במובן זה אינה איון מוחלט וביטול של המציאות, אלא רק כלי לזיכוך העצמי שסופו שיבה של המיסטיקן לתוך המציאות של חייב החיים.

ואולם בסופו של דבר התגברה אצל אל-חלאג' התשוקה למוות כלידה מחדש באין האלוהי ולא כשיבה למציאות החיים האנושיים. על כן העלייה על הצלב היא הרגע המאושר ביותר חייו. כך הוא מודה בשיחה שבינו ובין תלמידו הקרוב אבראהים בן פֶּאֶתֶכ,¹² מי שבא לבקרו בתאו והיה עמו ברגעים האחרונים של חייו. וכה אמר:

8 על כך ראו בהרחבה אלקיים, גן תבונת הלב, עמ' 73-79.

9 אלקיים, גן תבונת הלב, עמ' 70.

10 Annemarie Schimmel, *Al-Hallādsch – "O Leute, rettet mich vor Gott": Texte islamischer Mystik*, Freiburg i. Br: Herder, 1995, p. 26; *ibid.*, 'The East-West Divan: The Influence Persian Poetry in East and West', Richard G. Hovannisian, and Georges Sabagh, *The Persian Presence in the Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 170-171.

11 יוהאן וולפגנג פון גֶתה, *אורח על כדור אפל*, מגרמנית: שלמה טנאי, תל אביב תשנ"ט.

12 לדמותו ראו *al-Hallāj*, vol. 1, pp. 94-97; 612-614 Massignon, *The Passion of al-Hallāj*.

ثُمَّ قَالَ لِي: وَكَيْفَ أَنْتَ يَا إِبْرَاهِيمُ حِينَ
 تَرَانِي وَقَدْ صَلَبْتُ وَقَتَلْتُ وَأُحْرِقْتُ وَذَلِكَ
 أَسْعَدُ يَوْمٍ مِنْ أَيَّامِ عُمْرِي جَمِيعَةً.¹³
 אַחֲרַיִן אָמַר לִי: וְאַתָּה אִבְרָהִים מַה
 יְהִי עָלֶיךָ בְּיוֹם שְׂתֵרְאֲנִי נִצֵּלְבִי וְנִהְרָגִי וְנִשְׂרָף
 וְאוֹתוֹ הַיּוֹם יִהְיֶה הַמְּאֻשָּׁר בְּיָמַי חַיִּי.

התשוקה הטנטית עומדת אפוא במרכז חווייתו המיסטית של אל־חלאג. התשוקה להתכלות
 באהוב הנצחי, התפיסה של קץ קיום הסובייקט, התשוקה לאיין את רצון הקיום האינדיווידואלי
 בטרנסצנדנטי המוחלט. אלה הם הרגעים המאושרים ביותר בחייו של אדם מאוהב שמבקש
 לבטל את השניות בינו ובין אהובו עד כלות.

[ב]. אני האמת | ההפיכה לאלוה

אֲנֵא אֱלִי־חַק¹⁴ | **אֲנִי הָאֱמֶת** | **אֲנִי אֱלֹהִים** היא קריאת ההיפעמות המפורסמת של אל-חלאג, או מוטב לומר אמירת האלוה הכותב את עצמו ומדבר מגרנו של מי שמחק את אישיותו באופן טוטאלי. בשונה מן 'האקסטזה האינדיווידואלית המעולפת', שיש בה איבוד ההכרה הרגילה ומחיקת ה'אני' המודע, אך מבלי שהאינדיווידואליות עצמה תימחק.¹⁵ יתר על כן, במובן העמוק ניתן לומר כי חוויה מיסטית זו נבדלת מחוויית האוניו-מיסטיקה (*Unio Mystica*), בכך שאין מדובר במצב שבו השניים, ה'אני' הגבוה והאלוה, הופכים להיות אחד בזמן האקסטזה, כפי שמתוארת בדרך כלל חוויית הכיליון (=פנאא') במיסטיקה הצופית,¹⁶ או גם במיסטיקה היהודית כגון אצל ר' אברהם אבולעפיה¹⁷ או אפילו זו העולה מהלשונות של איחוד מיסטי ביהדות,¹⁸ אלא מדובר בחווייה אחרת לחלוטין שלפיה האחד המוחלט מתוודע לעצמו מעצמו. **אֲנֵא אֱלִי־חַק** זו קריאת תיגר על מוגבלות הקיום כאדם בחד-פעמיות חייו שיכול גם יכול להגיע למדרגת אלוה. במובן העמוק ניתן לומר כי כל שירתו של אל-חלאג קוראת תיגר בעליל על כל הגבלה אנושית ודתית באשר היא. עצמתה של קריאת היפעמות זו תהדהד לנצח נצחים בלבות האוהבים. מסיניון העיר כי אחרי המאה ה-12 שום מיסטיקן מוסלמי לא התנער מאל-חלאג.¹⁹ אולי הוא הרחיק לכת באמירה זו. אך רבים היו המשוררים שנאחזו בקריאת היפעמות זו בשירתם.²⁰ עדות לדיאלוג אינטרטקסטואלי שמקימת השירה הערבית הצופית בימי הביניים עם קריאת היפעמות זו נמצא, למשל, בשיר **חֲלָאגְ אֱלִי־מַחְבֶּה** (=חֲלָאגְ הָאֱהָבָה) של מחיי אל-דין אבן אל-ערבי (מ' 1240):²¹

14 על השם 'חַק' ראו Gerhard Böwering, *The Mystical Vision of Existence in Classical Islam: The Qur'anic Hermeneutics of the Sufi Sahl At-Tustari* (d.283/896), Berlin Boston: De Gruyter, 2010, pp. 166-172.

15 בנימין אופנהיימר מבחין בין ארבעה מצבים של האקסטזה הנבואית: האקסטזה ההמונית השיגיונית, האקסטזה האינדיווידואלית המעולפת, האקסטזה המופנמת והאקסטזה של האישיות האינטגרטיבית. ראו בנימין אופנהיימר, 'אקדמות לשאלת האקסטזה הנבואית', בראילון כב-כג (תשמ"ח), עמ' 53-62; הנ"ל, **הנבואה הקלסית: התודעה הנבואית**, ירושלים תשס"א, עמ' 80-224.

16 F. Rahman, "Baḳā' wa-Fanā'." In *Encyclopaedia of Islam*. 2d; Gerhard Böwering, "Baḳā' wa fanā'." In *Encyclopaedia Iranica*; Andrew Wilcox, 'The Dual Mystical Concepts of Fanā' and Baḳā' in Early Sūfism', *British Journal of Middle Eastern Studies* 38/1(2011), pp. 95-118; Gavin N. Picken, 'al-Hārith al-Muḥāsibī and Spiritual Purification Between Asceticism and Mysticism' in: Lloyd Ridgeon (ed.), *Routledge Handbook on Sufism*, London and New York: Routledge, 2021. pp. 22-24.

17 משה אידל, **החווייה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה**, ירושלים תשמ"ח.

18 Adam Afterman, "And they shall be one flesh": *On the Language of Mystical Union in Judaism*, Leiden Boston: Brill, 2016.

19 Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, vol. 2, p. 107.

20 Annemarie Schimmel, *As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam*, Oxford: Oneworld, 2001, p. 34.

21 שיר זה מופיע בכתבי אבן אל-ערבי הן בחיבורו **אֱלִי־חַקְתָּהָא אֱלִי־מַכְיָה** (כרך ראשון, ביירות 1999, עמ' 24) והן באיגרת **כְּתָאב אֱלִי־אֶסְרָא אֱלִי מַקָּאם אֱלִי־אֶסְרִי** (רסאא'ל אבן ערבי, ביירות 1971, עמ' 134). יש כמה חילופי נוסח לשיר זה. נוסח השיר בחיבור **אֱלִי־חַקְתָּהָא אֱלִי־מַכְיָה** – הקדמה כולל רק שורות 1-5 ואילו בחיבור **כְּתָאב אֱלִי־אֶסְרָא** הוא כולל את כולו. הנוסח שהבאתי בגוף הטקסט הוא על פי כאמל מִצְטָפָא אֱלִי־שִׁיבִי,

أَنَا الْقُرْآنُ وَالسَّبْعُ الْمَثَانِي
 وَرُوحُ الرُّوحِ لَا رُوحُ الْأَوَانِي
 فَوَادِي عِنْدَ مَعْلُومِي مَقِيمٌ
 يُشَاهِدُهُ وَعِنْدَ كُلِّ لِسَانِي
 فَلَا تَنْظُرْ بِطَرْفِكَ نَحْوَ جِسْمِي
 وَعَدَّ عَنِ التَّنْعِيمِ بِالْمَغَانِي
 وَغُصَّ فِي بَحْرِ ذَاتِ الذَّاتِ تَبَصَّرُ
 عَجَائِبَ مَا تَبَدَّتْ لِلْعَيَانِ
 وَأَسْرَارًا تَرَأَتْ مُبْهَمَاتٍ
 مُسْتَرَّةً بِأَرْوَاحِ الْمَعَانِي
 فَمَنْ فَهِمَ الْإِشَارَةَ فَلْيَصْنَهَا
 وَالْأَسْوَفُ يَقْتُلُ بِالسِّنَانِ
 كَلَّاحِ الْمَحَبَّةِ، إِذْ تَبَدَّتْ
 لَهُ شَمْسُ الْحَقِيقَةِ بِالتَّدَانِي
 وَقَالَ «أَنَا هُوَ الْحَقُّ» الَّذِي لَا
 يَغْيِرُ ذَاتَهُ مَرَّ الزَّمَانِ

אני הקראן ושבעת הפסוקים
 נשמת הנשמה ולא נשמת הכלים
 לבי ליד מידעי הנצחי שוהה
 צופה בו, ולידכם לשוני
 אל תבנו מבטך לגופי
 חשב על הנעם במעוני
 אם תצלל בים מהות המהות אני תראה
 נפלאות לא תשורם עין
 סודותי נראים מערפלים
 מסתרים בנשמות המשמעות
 מי שהבין את הרמוז עליו לנצח
 פן בחד החנית יתרג
 בחלאג-האהבה, כשהתגלגלה
 לו שמש האמת בהתקרבות אהדי
 ואמר: אני הוא האמת, אשר לא
 תשתנה מהותו עם חלי הזמן

אך היו גם אצל משוררים צופים מודרניים שהלכו בדרכו של אבן אל-ערבי והגנו על אל-חלאג, כמו השיח הצופי הירושלמי מחמד האשם אל-בַּעְדַּאדִי (מ' 1995), בהתמודדותו עם קריאות ההיפעמות של הצופים (=שטחאת) בכלל ועם קריאתו המפורסמת של אל-חלאג **אנא אל-חק** בפרט.²²

אל-חלאג מוצעוּן לְאַדְאב ואל-פנון אל-ערביה, פרייברג 2017, עמ' 141. עוד על יחסו של אבן אל-ערבי לאל-חלאג ראו, Binyamin Abrahamov, *Ibn Al-'Arabī and the Sufis*, Oxford: Anqa Publishing 2014, pp. 91-95. 'אל-סבע אל-מתאני' (שורה 1): נחלקו הדעות בין הפרשנים לגבי ביטוי זה. יש הסבורים כי מדובר בשבעת פסוקי סורת אל-פאתחה ללא הבטלה ויש הסבורים שהכוונה לשבע הסורות הארוכות: 1. הפרה 2. בני עמרם 3. הנשים 4. השלל 5. המקנה 6. המחיצות 7. החרטה הכנה. תרגומי לפי הפרשנות הראשונה. 'אל-אואני' (שורה 1): משמעותו המילולית 'כלים', אך כוונתו לגופים, דהיינו הוא נשמה לנשמה אך לא נשמה לגופים.

22 על יחסו של אל-בַּעְדַּאדִי לשריעה ולשטחאת ראו חאלד אבו ראס, השיח הצופי מירושלים: חייו ומשנתו של השיח מחמד האשם אל-בַּעְדַּאדִי, תל אביב: הוצאת אדרא, 2022, עמ' 153-173.

אל-בעדאדי מעלה על נס את עלייתו על הצלב של אל-חלאג. עם זאת, הוא מבקש לשמור על איזון בין הלכה לצופיות ומעדיף לנקוט גישה אוטורית כלפי קריאות היפעמות (=שטחאת) של הצופים. הוא מתפלמס עם אלה שתקפו את אל-חלאג והעלו נגדו טענות הלכתיות, אך לא ידעו להבחין בין הלכה (=שריעה) לאמת האלוהית (=חקיקה); רוצה לומר, הם לא היו בקיאים באמיתות המסתורין של הדרך הרוחנית הצופית, בהבנת קריאות ההיפעמות של חבריה ולא ידעו כיצד לפרש את רמזיה ועל כן העדיפו להתבצר בגבולות ההלכה. וכך שורר:

שֹׁמֵר לְשׁוֹנְךָ וְהָיָה בְּעַל מִדּוֹת טוֹבוֹת	صُنْ لِسَانَكَ وَكُنْ أَدِيبًا
אַחֲרֵת תִּהְיֶה כְּכֹפֵר אִמְתִּי	وَالْأَسْتَقْتُلُ زَنْدِيقًا حَقِيقَةً
דְּבָרֵי הַצּוֹפִים אֵינֶם נִהְרִים אֶלָּא	كَلَامُ الْقَوْمِ لَا يَذْرُكُهُ إِلَّا
לְמַלְמֹד בְּהִלָּכָה וּבִאֲמַת	ضَلِيعٌ بِالشَّرِيعَةِ وَالْحَقِيقَةِ
מִי שֵׁטַעַם אֶהְבֵּה, שֵׁיטְמוֹר עָלֶיךָ	وَمَنْ ذَاقَ الْمَحَبَّةَ فَلْيُضْئَلْ
הֵנָּה סִפּוֹר אִמְתִּי מִהַדְרֹךְ הַצּוֹפִית	فَهَذَا حَبْرٌ حَقًّا بِالطَّرِيقَةِ
כְּשֶׁהַתְגַּלְתָּהּ לַחֲלָאגְ-הָאֶהְבֵּה	خَلَّاجُ الْمَحَبَّةِ لَمَّا تَجَلَّتْ
שָׁמַשׁ הַהֲנִיחֶיהָ בַּדְרֹךְ הַצּוֹפִית	لَهُ شَمْسُ الْهَدَايَةِ بِالطَّرِيقَةِ
אָמַר: אֲנִי הָאֲמַת בְּהִפְעָמוֹתַי	قَالَ: "أَنَا الْحَقُّ" بِشَطْحِهِ
אֵךְ הַצּוֹפִים לֹא הִבִּינוּ אֶת הָאֲמַת	فَلَمْ تَفْهֵם الْأَقْوَامُ الْحَقِيقَةَ
וְטַעֲנוּ נִגְדוֹ טַעֲנוֹת הַלְכָתִּי	وَقَامَتْ حُجَّةُ الشَّرْعِ عَلَيْهِ
וְכֵן לְמוֹת מוֹת קְדוּשִׁים עָלָי אִמְתִּי	فَنَالَ شَهَادَةً عَلِيًّا حَقِيقَةً
הוּא מִי שֶׁדָּמָה אֶת קְרִיאַת הַהִפְעָמוֹת שֶׁל הַצּוֹפִים	فَيَا مَنْ شَبَّهَ الْأَقْوَامَ شَطْحًا
וְלֹא הִבְחִין בֵּין הִלָּכָה לְאִמְתָּה	وَلَمْ يَذَرِ الشَّرِيعَةَ وَالْحَقِيقَةَ
הָאֵם מִעֲשִׂינְךָ כֻּלָּם כְּאַחַד טְהוֹרִים	هَلْ أَخْلَصْتَ بِالْأَعْمَالِ طَرًّا
עַד שֶׁתְּשׁוּטֵט בְּמִשְׁמַעוֹת הָאֲמַת	حَتَّى تَجُولَ بِمَعْنَى الْحَقِيقَةِ
מִי שֶׁהִשְׁגָּחָהּ הָאֱלֹהִית שׁוֹמְרָתוֹ תָּדִיר	فَنَنْ لَّا حَظَّتْهُ الْعَيَاةُ يَوْمًا
יָדַע לְבַאֵר אֶת רִמּוֹ הָרְמִזִּים שֶׁל הַדְרֹךְ הַצּוֹפִית	يُفَسِّرُ رَمَزَ إِشَارَاتِ الطَّرِيقَةِ ²³

23 מחמוד האשם אל-בעדאדי, דיואן בעיה אל-עאשקין פי מדח סיד אל-מרסלין, ירושלים: אל-מטבעה אל-ערביה אל-חדיתה, מהדורה שנייה, 2002, סימן 86.

הדהודה של הקריאה התיאופנית **אֲנָא אֵל־חֶק** בדמיון היוצר של מחבר אגדה תורכית בתקופה מאוחרת יותר על הולדתה של קריאה זו, שמסיניון מצאה והגישה לפני החוקרים. וכך נאמר:

אָמַר מִנְצוֹר: 'הוּי רְבוּנִי, תֵּן לִי אֶת אִישׁוּיִתְךָ בְּשִׁפְתֵי'.
אָמַר הָאֱלוֹהִי: 'הוּי מִנְצוֹר, הַדְּגוּלִּים בְּעוֹלָם הַזֶּה, שֵׁישׁ לָהֶם אוֹצֵר, יֵשׁ לָהֶם גַּם עֲבָדִים נְאֻמָּנִים הַנֶּצְבִּים בְּדָם וּמִשְׁגִּיחִים עָלָיו. הֵם בּוֹרְתִים אֶת יְדֵיהֶם שֶׁל מִי שֶׁמִּנְסִים לְגִנֵּב אוֹתוֹ וְתוֹלִים אוֹתָם. גַּם אֲנִי בְּעוֹלָם הַזֶּה יֵשׁ לִי אוֹצֵר וּבִרְגַע שְׁאֲנִי אוֹמֵר לָךְ 'אֲנָא אֵל־חֶק', שְׁהוּא הָאוֹצֵר שְׁלִי, יֵשׁ לִי עֲבָדִים וְיִשְׂרָאֵל וְנְאֻמָּנִים הַשּׁוֹמְעִים זֹאת, תּוֹפְסִים אֶת הַגִּנֵּב, אוֹכְפִים עָלָיו אֶת הָעֲנָשִׁים שֶׁבַחְךָ, כּוֹלְאִים אוֹתוֹ, בּוֹרְתִים אֶת יְדֵיו, תוֹלִים אוֹתוֹ עַל הַגִּדּוּם, שׁוֹרְפִים אוֹתוֹ וּמִפְזִירִים אֶת אִפְרוֹ לְכָל רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם'.
אָמַר מִנְצוֹר: 'הוּי רְבוּנִי הַצָּדִיק, אַחֲרֵי שֶׁתֵּתֵן לִי אֶת אִישׁוּיִתְךָ, שִׁיעֲשֹׂו בְּחַיִּי כְּרִצּוֹנְךָ'.

לְאַחֵר שֶׁמִּנְצוֹר אָמַר זֹאת, נָתַן לוֹ הָאֱלוֹהִי אֶת רְשׁוֹתָו, וְזֹאת הִסְבֵּה שֶׁמִּנְצוֹר אָמַר: **אֲנָא אֵל־חֶק**.²⁴

אֲנָא אֵל־חֶק – תלי תלים של פרשנויות הועלו ביחס לקריאת היפעמות זו.²⁵ קריאת 'אֲנָא אֵל־חֶק', מבחינה היסטורית-פילולוגית, שייכת לסוגה של קריאות אקסטטיות, 'שִׁטְחָת', הנאמרות מתוך התפעלות מיסטית שרווחו אצל מספר מיסטיקנים בצופיות הקדומה. המתנגדים מכנים אמירות אלו בשם "הֶלְוִסָה", ובריבוי: "הֶלְוִסָת" – הזיה, דיבור מתוך הזיה.²⁶
היטיב במיוחד לנתח קריאה זו ביחס ל'שִׁטְחָת' אָבו נֶצָר אֵל־סְרָאגְ (מ' 988) בספרו **כְּתָאב אֵל־לְמַע פִּי אֵל־תִּצְנֶף** (=ספר הניצוצות בצופיות), בשם האמאם השיעי השישי גֶּעֶפֶר אֵל־צֶאֱדֶק (מ' 765), שניתח את אמירתם האקסטטית של משה הנביא ששמע עצמו במעמד הסנה אומר: **אֲנִי אֲנָא רֶבֶב** (=אֲנֹכִי רְבוּנִי [סורה 20: ט.ה. פסוק 12]), של אֵל־בְּסִטְאֲמִי שאמר: **סִבְחָנִי** (=השבח לי!), ושל אֵל־חֶלְאֶגְ שאמר: **'אֲנָא אֵל־חֶק'** (=אני האמת). אֵל־סְרָאגְ טען שהתופעה היא אחת: אף באחד מהמקרים הללו נשוא המשפט אינו הנביא משה, אֵל־בְּסִטְאֲמִי, או אֵל־חֶלְאֶגְ, אלא אֶלְלָה הוא זה שמדבר דרך התודעה האנושית ובאמצעותה.²⁷ בכך 'מצילה' הפרשנות של הצופיות האורתודוקסית את הדוברים מכפירה בעיקר, בכך שהיא מייחסת את האמירה לֶאֱלֹהִים ולא לדוברים.

24 השתקפות דמותו של אֵל־חֶלְאֶגְ במסורת אגדתית תורכית ראו Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Vol. 2, p. 244.

25 Massignon, "'Ana al Haqq", Etude historique critique sur une formule de théologie mystique, d'après les sources islamiques', *Der Islam* 3 (1912), pp. 248-257; Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Vol. 1, pp. 216-219; Vol. 3, pp. 75-79; Annemarie Schimmel, "ANA'L-HAQQ," *Encyclopædia Iranica*, I/9, pp. 1001-1002. אָבִי אֶלְקִיִּים, 'הגילוי הוא העלם וההעלם הוא גילוי בשירתו של אֵל־חֶסֶן אָבִן מִנְצוֹר אֵל־חֶלְאֶגְ, תיאופואטיקה – אסופת מאמרים, בעריכת אָבִי אֶלְקִיִּים ושלומי מועלם, תל אביב תש"פ, עמ' 336-328.

26 Carl W. Ernst, *Words of Ecstasy in Sufism*. Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed, 1994.

27 *Kitāb al-Luma'*, edited by A.J. Arberry, London 1947, p. 5.

כֹּה אָמַר יְהוָה (מלכים ב כב 15) פרשנותו של אל-סַרְאֵג משיבה אותנו מבחינה פנומנולוגית לתודעה עתיקה, לקיומה של נבואה בישראל, שקדמה לנבואה הקלסית ובה לא הייתה הבדלה כה חותכת בין הנביא לאלוהיו. לפי פרשנותו של אלכסנדר רופא יש בין סוגי נבואה עתיקים בישראל תפיסה אחרת של הנבואה שלפיה האלוהים נכנס לתוך האדם מתמוזג עמו ומדבר מתוכו, שכן משמעות השם 'נביא' לפי השורש nabū האכדי היא 'הקורא'. רוצה לומר, נשלל מהנביא מקום כלשהו בתהליך יצירתה של הנבואה והוא איננו אלא כלי להשמיע ולהפיץ אותה. רוח יְהוָה דָּבַר בִּי וּמָלְתוֹ עָלַי לְשׁוֹנִי (שמואל ב כג 2) – מתוכו של דוד מדבר רוח ה'.²⁸ כך בנבואה הישראלית הקדומה וכך משמעותה אצל אל-חלאג.

אֲנִי אֱלִיחָק – אני מבקש להתבונן בקריאת היפעמות זו מבחינה תיאולוגית ולטעון כי היא הולידה מהפכה בהבנת תפיסת ייחוד האלוה בדתות המונותאיסטיות.²⁹ כדי לעמוד על ייחודה של תפיסת הייחוד לפי אל-חלאג נפתח את הדיון בשאלות שמעלה הנרי קורבין ('מ' (1978) במסה שלו על הפרדוקס של המונותאיזם (Le paradoxe du monothéisme),³⁰ שתפיסה זו של אל-חלאג מבקשת לדעתי להתגבר עליו.

אֱלִי־שֶׁהָאֵדָה, הצהרת האמונה או העדות של המונותאיזם האקזוטרי לייחוד האלוה באסלאם, הנקראת **תִּתְחִיד** (=ייחוד האלוה), מובעת בנוסחה: **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** (=אין אלוה מבלעדי אללה). עדות זו מובילה בהכרח, טוען קורבין, לעבודת אליילים מטפיזית, לפולחן ישות הזרה לאדם, בין אם יחפוץ המצהיר בכך בין אם לאו. ברם, המונותאיזם משיג את גאולתו ומקבל את אמינותו רק בכך שהוא משיג את צורתו האזוטרי, אשר סמל האמונה שלה מובע בנוסחה: **لִסְ פִּי אֵלִיגֻד סֻא אֱלָה** (=אין בהוויה זולת אללה). המונותאיזם האזוטרי מתגלה, לדעת קורבין, במפלס האזוטרי והגנוסטי של התאומונים.

ואולם, כשם שהמפלס האקזוטרי נתון כל הזמן לאיום של עבודת אליילים מטפיזית, כך גם המפלס האזוטרי נתון לאיום של הסכנה העולה מפרשנות שגויה של המילה 'הוויה', בכך שמזהים את ההוויה עם ההוּיִים או לשלילת כל הווה זולת ההוויה המוחלטת. את המענה על שתי הסכנות מוצא קורבין בתפיסת **וְחִדַּת אֱלִיגֻד** (=אחדות ההוויה) של אֶבְן אֶל-עֶרְבִי בכך שהוא מציע פלורליזם מטפיזי המשלב את ייחוד ההוויה וריבו ההוּיִים, וההווה נתפס כתאופניה של ההוויה. לפי גישה זו 'אחד' אינו תואר של הישות העליונה כשלעצמה, אלא פעולת הייחוד של האדם – 'תִּתְחִיד' – המייחדת את כל האחדים.³¹

28 אלכסנדר רופא, **מבוא לספרות המקרא**, ירושלים 2007, עמ' 267-279.

29 על סוגיה זו בהרחבה ראו אלקיים, **גן תבונת הלב**, עמ' 115-134.

30 H. Corbin, 'Le paradoxe du monothéisme', *Oneness and Variety: Eranos Yearbook 45* (1976), Portmann and R. Ritsema (eds.), Leiden 1980, pp. 69-133; H. Thomas Hakl, *Eranos: An Alternative Intellectual History of the Twentieth Century*, Routledge 2013, pp. 225-241. התייחסות לדברי קורבין בהקשר של הייחוד הקבלי ראו מיכאל שניידר, 'השורשים הליטורגיים של הייחוד הקבלי', **האגוד העולמי למדעי היהדות** 55 (תשפ"א), עמ' 1-6.

31 על משמעות המונח 'תִּתְחִיד' בזרמים הצופיים בימי הביניים ראו Abdur Rabb, Muhammad, *Al-Junayd's Doctrine of Tawhīd An Analysis of His Understanding of Islamic Monotheism*, PhD diss., McGill University, 1967; Muhammad Abdul Haq Ansari, 'The Doctrine of One Actor: Junayd's View of TAWHID', *The Muslim World* 73 (1983), pp. 33-56; William C. Chittick, *Divine Love Book*. Subtitle: *Islamic Literature and the Path to God*, Yale University Press 2013, pp. 381-437.

אל-חלאג מתגבר על פרדוקס המונותאיזם באופן שונה. בבסיס תפיסת המונותאיזם האזוטרי של אל-חלאג לא עומדת מטפיזיקה אונטולוגית דיאלקטית מבית מדרשו של אבן אל-ערבי, שהנרי קורבין הלך שבי אחריה, אלא חוויית האוניו-מיסטיקה. אל-חלאג תוקף את המונותאיזם האקזוטרי בכך שמי שמייחד את האלוה בהצהרת האמונה 'אין אלוה מבלעדי אללה' סופו שהוא מגיע לדואליזם, שכן הוא משתף את האלוה עם ה'אני' שלו. משל למה הדבר דומה לאדם שנכנס לבית, מוצא בו דייר יחיד ואומר לו: 'רק אתה נמצא בבית'. הדייר משיב לו: 'האמירה שלך הייתה נכונה אילו אתה לא היית קיים'. האדם המצהיר אותה צריך להיעלם כליל מהזירה, רק כך האחד הופך להיות אחד יחיד ומיוחד. הפרדוקס של ה'תנחיד' הוא שאינו יכול להיות הזדהות של שני מושאים, משום שדבר זה מצביע על התקיימות של שניות. לשון אחר, בפעולת הייחוד האקזוטרי – 'תנחיד' – מקננת השניות ומובילה מיניה וביה לדואליזם.

وَقَالَ بَعْضُ الْكِبَارِ: «لَا يَعْرِفُهُ إِلَّا مَنْ تَعَرَّفَ
إِلَيْهِ، وَلَا يُوحِّدُهُ إِلَّا مَنْ تَوَحَّدَ لَهُ، وَلَا يُؤْمِنُ
بِهِ إِلَّا مَنْ لَطَّفَ بِهِ، وَلَا يَصِفُهُ إِلَّا مَنْ تَجَلَّى
لِسِرِّهِ».³²

אמר אחד הגדולים: 'לא ידעו, פרט למי שלמענו
האלוה הופך את עצמו למוכן. לא ייחדו, פרט למי
שלמענו האלוה מייחד את עצמו. לא יאמין בו,
פרט למי שלמענו האלוה נדיב. לא יתארו, פרט
למי שלמענו האלוה מתגלה בצפון לבו'.

כדי להתגבר על הדואליזם מציע אל-חלאג מונותאיזם אזוטרי מיסטי שבמרכזו עומד העיקרון של וחדת אל-שהיד (=אחדות העדות). משמעו של עיקרון זה לפי פשטו הוא שהאלוה מתגלה בכל המציאויות ומעיד במציאתו על כל מציאות; רוצה לומר, כל מה שבעולם מעיד על מציאות האלוה.³³ 'אחדות' לפי גישה זו משמעה מוניזם ולא פנתאיזם – תפיסה אפיסטמולוגית של אחדות המציאות, שבה קיים מתח בין הכרה למציאות, בין סובייקט לאובייקט ובין היודע למושא ידיעתו. 'העדות' משמעה כי האלוה מוטמע בלבו של המאמין ומעיד על עצמו מתוך לבו של המייחד. מצב זה מושג רק כשהיחיד את מבטל 'האני' שלו, בחוויה מיסטית אחדותית עם האלוה.

خَصَّنِي وَاحِدِي بِتَوْحِيدِ صِدْقٍ
مَا إِلَيْهِ مِنَ الْمَسَالِكِ طَرُقُ
أَنَا الْحَقُّ حَقٌّ لِلْحَقِّ حَقٌّ
لَا لِسِ ذَاتِهِ فَمَا شَمَّ فَرُقُ

יחידני יחדני ביחוד אמת
אין אליו נתיב, לא דרך
אני האמת, אמת שהאמת ראו לו
עוטה מהותו ללא מחצה

32 אבו בכר אל-כלאבאזי, כתאב אל-תערף למדחב אהל אל-תצוף, מהדורת אחמד שמש אלדין, ביירות 1993, עמ' 69. 'אחד הגדולים' האומר מסורת זו, לדעת מסיניון, הוא אל-חלאג. ראו Massignon, *The Passion of al-Hallaj*, vol 3. p. 62.

33 מחמד אל-כחלאזי, אליחיקה אל-דיניה מן מנטור אל-פלספה אליצופיה: אליחלאג ואבן ערבי נמודגא, ביירות: דאר אל-טליעה 2007, עמ' 71.

قَدْ تَجَلَّتْ طَوَالِعُ زَاهِرَاتٍ
يَتَشَعَّشَعْنَ وَالطَّوَالِعُ بَرَقَ

בוכבים זוהרים זרחו
מתנצנצים בהבזקי זו זחר

יחידי יחדני ביחוד אמתני – הייחוד האזוטרי המיסטי מחייב מצב של היפעמות, כאשר האלוה עצמו בזמן האקסטזה, הוא הוא המייחד את הצהרת האמונה. היחיד שיכול להכריז על עצמו במפורש כעל יחיד, אחד ומיוחד הוא רק ה'אחד' הטוטאלי עצמו, ולא שום ישות זולתו. בכך משחרר אל-חלאג את האחדות האלוהית אל לבדיקותה הטהורה הכוללת והמוחלטת.

לכך יש השלכות עמוקות להבנת מהותה של החוויה המיסטית הנגזרת מהאמירה התאופנית 'אנא אל-חק' ולהשלכותיה להצהרת האמונה – 'תוהיד'. ייחודה של החוויה המיסטית הוא בכך שאין מדובר בשניים שהופכים להיות אחד בזמן האקסטזה אלא רק בתנועה של האחד הטוטאלי מעצמו אל עצמו. מכאן נגזר כי פעולת הייחוד – 'תוהיד' – אינה פעולה אנושית אלא היא של האלוה בלבד, העולה על לשונו של האדם בזמן ההיפעמות. מהלך זה מבטא את המהפכה המרכזית של אל-חלאג בתולדות תורת הייחוד המונותאיסטית בהציעו הבנה מיסטית חדשה של פעולת ה'תוהיד'. וכך השיב אל-חלאג לאבראהים אל-נהראגני כשביקשו הלה שילמדוהו דבר מה מהייחוד. וכה אמר:³⁴

בפי אבראהים בן מחמד אלנהראגני: ראיתי את אל-חלאג מתפלל בזאוויה של מסגד נהראג וחתם הקראן בשתי פריעות. כשהשכים קום ברכתיו לשלום ואמרת: הוי מזרי למדני דבר מהייחוד. אמר: דע כי מאמין המייחד את רבונו מאשר את קיום עצמו והמאשר את קיום עצמו משותף בפתר. ורק האלוה יתעלה לבדו הוא המייחד עצמו בפי בראוי הרצויים לו. ולו יחד עצמו בפי הרי זה ענינו, ולא – מה לי אחי ולייחוד?

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّهْرَوَانِيِّ قَالَ: رَأَيْتُ الْحَلَّاجَ فِي جَامِعِ نِهْرَوَانَ فِي زَاوِيَةٍ يُصَلِّي وَخَتَمَ الْقُرْآنَ فِي رَكَعَتَيْنِ. فَلَمَّا أَصْبَحَ سَلَّمْتُ عَلَيْهِ وَقُلْتُ: يَا شَيْخُ أَفَدِنِي بِكَلِمَةٍ مِنَ التَّوْحِيدِ. فَقَالَ: أَعْلَمْ أَنَّ الْعَبْدَ إِذَا وَحَّدَ رَبَّهُ تَعَالَى فَقَدْ أَثْبَتَ نَفْسَهُ، وَمَنْ أَثْبَتَ نَفْسَهُ فَقَدْ أَتَى بِالشِّرْكِ الْخَفِيِّ. وَإِنَّمَا هُوَ الَّذِي وَحَّدَ نَفْسَهُ عَلَى لِسَانٍ مِنْ شَاءَ مِنْ خَلْقِهِ. فَلَوْ وَحَّدَ نَفْسَهُ عَلَى لِسَانِي فَهُوَ وَشَأْنُهُ. وَالْأَفْأَلِي يَا أَخِي وَالتَّوْحِيدِ.

[ג]. אֲנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי | אהבה עזה

שירת האהבה של הצלוב מעולפת במטמוני מסתרים, אור זוהר של הרוח הפנימי, הרגשי, המתנוצץ, המתפרץ, התפוצץ בלבבו, תחת פטיש צרותיו הגדולות, לאלפי ניצוצות בהתלהבות אלוהית, הבוערת מצפון לבו של סגפן מאוהב עד כלות, הטובל את קולמוסו בדם לבו.³⁵ אין שירת האהבה של אל-חלאג' שירת חשק ותשוקה שבין גבר לאישה,³⁶ אף לא שירה הומו-ארוטית כשירתו של גלאל אל-דין רומי (מ' 1273) לשמס תבריזי (מ' 1248),³⁷ אלא שירה אינטימית של המאוהב במבוכי סיוט, טירוף ושיגעון לאהובו האלוהי. לשיגעון אהבתו של אל-חלאג', שיכור האלוהים, אין אח ורע בספרות המיסטית הצופית; ואפילו דמותו הנערצת של קייס אלעמארי, הוא מגנן המאוהב בלילא, משוגע האהבה הנצחי, שאין שני לו בשירה ובפרוזה הצופית הפרסית, התורכית והערבית,³⁸ אינה משתווה לו. אל-חלאג' לא זכה באור מן ההפקר, אף לא באה לו בירושה מאביו, כי אם חצבה מלבו, טיהר וזיקק את שירת אהבתו ממסע חייו הרווי סבל, עצב, בדידות ולב שבור, של מי שמאוהב באלוהיו עד כלות, עד טירוף, עד שיגעון, עד עלייה על הצלב, אשר בדומה לסוקרטס או לישוע הנוצרי הקריב את חייו למען אמונתו הדתית, הפוליטית והחברתית.

אֲנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי
אֶנְחֵנוּ, שְׁתֵּי נִשְׁמוֹת בְּגוֹף אֶחָד
אֶנְחֵנוּ, מֵאֵז שֶׁבְּרִית הָאֱהָבָה בָּאנוּ
מִשָּׁל לְבִי אֶדָם הֵינֵנוּ

أَنَا مَنِ أَهْوَى وَمَنِ أَهْوَى أَنَا
نَحْنُ رُوحَانِ حَلَلْنَا بَدَنًا
نَحْنُ، مَذْكًا عَلَى عَهْدِ أَهْوَى
تُضْرَبُ الْأَمْثَالُ لِلنَّاسِ بِنَا

35 דיון מקיף בשירת האהבה של אל-חלאג' ראו אבי אלקיים, "אני אהובי ואהובי אני" – שירת האהבה לצלוב אל-חסין אבן מנצור אל-חלאג', דעיכת הרוח – ספר יובל התשעים לכבוד שלמה גיורא שוהם, בעריכת חמי נון, תל אביב תשע"ט, עמ' 215-242. על התפתחות תפיסת האהבה בצופיות של ימי הביניים ראו Leonard Lewisohn, 'Sufism's Religion of Love, From Rabi'a to Ibn 'Arabī', in: *The Cambridge Companion to Sufism*, Edited by Lloyd Ridgeon, New York: Cambridge Univ. Press, 2015, pp. 150-182

36 על שירת חשק ותשוקה בימי הביניים ראו עבדאללה טרביה, שירת החשק הערבית והעברית: עיון משווה בשירת ימי הביניים, תל אביב 2020.

37 Delaney James, 'Rumi: The Homoerotic Sufi Saint', *CrossCurrents*, The University of North Carolina Press, Volume 69, Number 4, December 2019, pp. 365-383; Shams-i Tabrizī, *Me & Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi*, trans. William C. Chittick, Srinagar, Kashmir: Distributors, Sheikh Mohammad Usman & Sons, 2015; Shams-i Tabrizī, Refik Algan, and Camille Adams Helmski, *Rumi's Sun: The Teachings of Shams of Tabriz*, 2017

38 Michael W. Dols, *Majnūn: The Madman in Medieval Islamic Society*. Oxford: Clarendon Press, 2011; Ali Asghar Seyed-Gohrab, *Laylī and Majnūn: Love, Madness and Mystic Longing in Nizami's Epic Romance*, Leiden: Brill, 2003; *הסיפור על לילא ומגנן: ניזאמי, תרגום מאנגלית: יובל שילוח, 2018 מהדורה אלקטרונית.*

אִם תִּרְאֵנִי תִרְאֶהוּ	فَإِذَا أَبْصَرْتَنِي أَبْصَرْتَهُ
וְאִם תִּרְאֶהוּ תִרְאֵנִי	وَإِذَا أَبْصَرْتَهُ أَبْصَرْتَنَا
הוּ, אֶתָּה, הַתּוֹהָה עַל סְפוּרָנוּ	أَيُّهَا السَّائِلُ عَنْ قِصَّتِنَا
לֹא תִרְאֵנוּ לֹא תִבְדִּיל בֵּינֵינוּ	لَوْ تَرَانَا لَمْ تَفْرِقْ بَيْنَنَا
נִשְׁמָתוֹ נִשְׁמָתִי וְנִשְׁמָתִי נִשְׁמָתוֹ	رُوحَهُ رُوحِي وَرُوحِي رُوحَهُ
מִי רֹאֶה שְׁתֵּי נִשְׁמוֹת בְּגוֹף אֶחָד	مَنْ رَأَى رُوحَيْنِ حَلَّتْ بَدَنًا ³⁹

שירת האהבה של אל-חלאג' היא אור נעלם, עין השכל תכסוף ותשתאה, אפס קצהו נראה וכולו לא נראה, שירה אניגמטית חידתית, עמומה, דו־משמעית, מסתורית. רב בה הסתום על המפורש, הייתה לאין חקר ושיעור, עמקו דבריה, מי ירד לסוף דעתה, ומי יבוא עד תכונתה, נלאו הצופים מהשיגה, ותקצר יד החוקרים מהבינה, כי רזי רזים טמונים בה, עד כי לא יתגלו נתיבותיה ולא יפוענחו מסתוריה מאז ועד עולם. פירוש עלום-שם, שיוחס בעבר לרב סעדיה גאון (882-942), מדמה את ספר שיר השירים ל'מנעול שאבד מפתחו'.⁴⁰ שירת האהבה של אל-חלאג' היא כספר שיר השירים; חתומה ונעולה היא בחותם הסוד, אבדו המפתחות להבנתה, עד כי לא נמצא לה ארגז כלים הרמנויטי בגבולות התבונה הטהורה שיחדור לרזיה ויעניק לה מהות ומשמעות.

שירת האהבה של אל-חלאג' היא התפתחות חשובה של השירה הערבית המיסטית הקדומה אשר צמחה בד בבד עם התפתחותה של התורה הצופית, בתחילת המאה התשיעית לספירה, ופרחה במשך כמה מאות שנים לאחריה.⁴¹ מקורה של שירה זו, כפי שעמד על כך ראובן שניר, הוא במבעים ספונטניים של הצופים הקדומים, שהביעו את אהבתם לאלוהים ואת פרישותם מתענוגות העולם הזה. הם הושפעו משירת האהבה החילונית על שני זרמיה, הארוטי (שֶׁעֶר חֲסִי) והאפלטוני (שֶׁעֶר עֶזְרִי).⁴² שהתפתחו בתקופה הקדם-אסלאמית והאסלאמית הקדומה. עם המשוררים הצופיים הביניים הראויים לציון שקדמו לאל-חלאג' ניתן למנות את ראבעה אלעדויה (נפטר ב-801), אף שאין עדות לכך שחיברה את כל החרוזים המיוחסים לה.⁴³ כתיבת

39 לקמן שיר 74.

40 חמש מגילות, שיר השירים, רות, קהלת, אסתר, איכה עם פירושים עתיקים, היוצאים לאור על פי כתבי יד בציוף מבואות הערות והארות, מאת יוסף בכה"ר קאפח ירושלים תשכ"ב, עמ' 26.

41 Schimmel, *As Through a Veil*, pp. 11-48; Lois Anita Giffen, *Theory of Profane Love among the Arabs: The Development of the Genre*, New York: New York University Press, 1972; Mahmood Jamal, *Islamic Mystical Poetry: Sufi Verse from the Mystics to Rumi*, New York: Penguin, 2010, pp. 27-45.

42 Andras Hamori, 'Love Poetry (Ghazal)', in: *Abbāsid Belles-Letters*, ed. Julia Ashtiany et al., Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 202-217.

43 ראובן שניר, "ראיתי את אלוהי בעין לבי" מיסטיקה, שירה ותהליך היצירה בתרבות הערבית החילונית המודרנית, בתוך: קבלה מיסטיקה ופואטיקה: המסע אל קץ החיזיון, בעריכת אבי אלקיים ושלומי מועלם, ירושלים עמ' 371.

שירי האהבה התבטאה בעיקר בשלב השני של פעילותו הספרותית של אל-חלאג, זאת שלאחר 897 לסה"נ,⁴⁴ והיא משקפת את התפתחותו הרוחנית המיסטית בשלב זה של חייו שבמרכזו אבדנו בגילויי ההוד האלוהי.

אל-חלאג אחוז שיגעון גם בחייו המיסטיים וגם ביצירתו השירית. בדיאלוג פידרוס (Φαῖδρος) מציג סוקרטס את השירה, פולחני המסתורין והאקסטזה הדתית כמינים שונים של 'השיגעון הבא מן האלים', באמרו 'אולם מי שמגיע אל פתחי השירה בלי שגעון המוסות ומאמין שיוכל להיעשות משורר הגון מכוחה של אומנות, הלה לא יתקדש בסודה, ושירתו – שירת המיושב בדעתו – תחשך לפני אור שירתם של אחוזי השיגעון'.⁴⁵

أَنْتَ الْمَوْلَى لِي لَا الذِّكْرُ وَلَهْنِي אַתָּה הַמְטְרִיפִי, לֹא הַהִזְכָּרָה תְטְרִיפֵנִי⁴⁶

בניגוד לסיפור על מגנון לילא שאחרים זולתו כינוהו משוגע, הרי שאל-חלאג הוא זה שמכנה עצמו מטורף; רוצה לומר, הוא בעל תודעה עצמית פנימית שהאלוה משגע את דעתו עליו. הפועל בערבית שבו משתמש אל-חלאג בבית שיר זה הוא ו-לִיָּה ומשמעותו התלהבות, אקסטזה, טירוף. וכך הוא אומר:

وداعي الخوف يدعو إلى الانزعاج وداعي מִי שְׁמִבֶּקֶשׁ פֶּחַד קוֹרֵא לְסַעֲרַת נַפְשׁ, מִי שְׁמִבֶּקֶשׁ
الرجاء يدعو إلى الطمأنينة وداعي المحبة يدعو תִּקְוָה קוֹרֵא לְשָׁקֵט, מִי שְׁמִבֶּקֶשׁ אֲהָבָה קוֹרֵא
إلى الشوق وداعي الشوق يدعو إلى الوله وداعي לְכִסּוּפִים, מִי שְׁמִבֶּקֶשׁ כְּסוּפִים קוֹרֵא לְטִרּוֹף, וּמִי
الوله يدعو إلى الله.⁴⁷ שְׁמִבֶּקֶשׁ טִרּוֹף קוֹרֵא לְאַלֵּלָה.

שלוש המדרגות הגבוהות ביותר במסעו של האדם השלם אל אלוהיו לפי אל-חלאג הם לפי סדר זה: אהבה (=מַחֲבֶה); כמיהה, כיסופים (=שִׁוּק); ושיגעון, התלהבות, אקסטזה (=נִלָּה). אם כן, שיגעון האהבה היא המדרגה הגבוהה ביותר שאליה הגיע אל-חלאג, לפי תיאורו שלו עצמו. האהבה היא הסוכן של האקסטזה, שכן האהבה מכחישה מן הלב כל דבר פרט לאהוב. אחד המאפיינים החשובים של שיגעון האהבה של אל-חלאג בשירת האהבה שלו היא האבדן האקסטטי באהובו. וכה שורר:

44 Massignon, *The Passion of al-Hallāj*, Vol. 3, p. 279
45 פידרוס, תרגום יוסף ליבס, כל כתבי אפלטון, ג, 245a, עמ' 375.
46 לקמן שיר 105.

47 עֲבַד אֶל-רַחֲמָן אֶל-סֻלַּמִּי, גִּיאַמַע אַדַּאב אֶל-צוּפִיָּה, מהדורת איתן קולברג, ירושלים 1972, סימן 156, עמ' 401. מסיניון העיר כי דברי אל-חלאג אלו נסמכים על המיסטיקה התאולוגית של גִּעְפָּר אֶל-צַאדִיק (מ' 765).
ראו Louis Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmanes*, Paris: J. Vrin, 1954, pp. 428-429.

הַבּוֹנִנּוֹת בְּהַפְעָמוֹת, הַפְעָמוֹת
הָאֲבֹדִין בְּהַפְעָמוֹת, אֲבֹדִין

تأملُ الوجدَ وجدٌ
والفقدُ في الوجدِ فقد⁴⁸

אל-חלאג' מבטא השקפת עולם קוויאטיסטית, ולפיה הכיליון המיסטי הוא פרי בחירתו ורצונו של האהוב. הוא זה שמפעיל ומנהג המאוהב. על כן, הוא כותב באחד משירי האהבה שלו כי אהובו הוא זה שביטל באקסטזה את עצמיותו שלו:

אֲבֹדְתִי בְּהַפְעָמוֹת, בּוֹמֵן
שְׁאִינֶת אוֹתִי בְּךָ מַעֲצָמִי

وَعَبْتُ فِي الْوَجْدِ حَتَّى
أَفْنَيْتَنِي بِكَ عَنِّي⁴⁹

רבקה ש"ץ הגדירה את החוויה הדתית הקוויאטיסטית כ'הזדהות מלאה עם פעולת אלוהים, שהיא רצונו. אין אפוא דרך להזדהות או איחוד זה, אלא בהמתת הרצון האנושי. המסקנה הראשונה של זהות רצונית זאת של האדם ואלוהים היא, שפעולת האדם השלם הנה פעולת האלוהים עצמו'.⁵⁰

חויית האיחוד המיסטי, האבדן של המאוהב באהוב משמעה פירוק מוחלט של 'האני'. אהבה עזה אליבא דאל-חלאג' אינה יכולה להתקיים כאהבה בין שניים, שבה אין ביטול האחד שני, כמו האהבה בספר שיר השירים, אֲנִי לְדוּדִי וְדוּדִי לִי (שיר השירים ו, 3), או כמו בפילוסופיה הדיאלוגית של בובר 'אני-אתה', שבה החיים האקסטטיים פוגמים ב'אני' וב'אתה'.⁵¹ אל-חלאג' משורר אֲנִי אֶהוּבִי וְאֶהוּבִי אֲנִי – ביטול המאוהב באהוב. זו היא שירת האהבה ההולכת ונשנית בשירי האהבה שלו באמרו אֶתָּה אֲנִי. אהבה עזה אין משמעה שהשניים הם אחד, אלא רק האחד המוחלט מעצמו אל עצמו.

הכיליון באהוב, שהמאוהב שוקע באהובו וכלָה בו, משמעו שהוא כָּלָה גם ביחס לכל הדברים כולם בעולם המציאות לא רק בזמן החוויה האקסטטית אלא גם לאחריה. כאן למעשה עולה בשירתו המשמעות הקיומית, הכואבת והמייסרת של האהבה. אל-חלאג' חש בדידות וזרות נוראה בעולם הזה, אין לו ידיד, אין לו רֵעַ, כי עצם החשיבה שיש מִיִּשְׁהוּ בעולם שהוא זולת האהוב הוא 'שיתוף', כלומר כפירה. הזולת מוליד בחיי הנפש של המשורר את הבדידות הנוראה. על כן, חייו אינם עוד חיים. הוא מרגיש עצמו כלוא בעולם הזה וכל תחינתו לאהובו לשחררו מכלא החיים. וכה שורר: וְהִנֵּה אֲנִי בְּכֵלָא הַחַיִּים, מְשַׁלָּל מִקְרָבָה שְׁחֻרְרִי מִהַפְלָא אֵלַיךְ.⁵²

48 לקמן שיר 38.

49 לקמן שיר 25.

50 רבקה ש"ץ-אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה: יסודות קוויאטיסטיים במחשבה החסידית במאה ה'י"ח, ירושלים תשמ"ח, עמ' 21.

51 ישראל קורן הציע פרשנות של 'אקסטזה מתונה' בתפיסה ה'אני' וה'אתה' הבוכריאנית שבה מתרכזים הכוחות הנפשיים סביב ה'אתה' בזיקה. ראו ישראל קורן, המסתורין של הארץ: מיסטיקה וחסידות בהגותו של מרטין בובר, ירושלים 2005, עמ' 133-164.

52 לקמן שיר 101.